

13-án ült össze a Magyarországi Szociáldemokrata Párt kongresszusa. Garabai Sándor fölhívta a megjelenteket, hogy a régi Magyarországot át kell alakítani a népek Magyarországvá. A nemzetiségi szekciók tagjai közül többen is megjelentek, a románok részéről Ion Flueraş és Iosif Jumanca, utóbbi a kongresszus elnökségében. Flueraş beszédében ugyan elítélte az erdélyi és romániai román burzsoáziát, de kijelentette, hogy a román szociáldemokraták a továbbiakban a népek önrendelkezési jogáért fognak küzdeni. Ő is és a többi nemzetiségi küldött érezte, hogy csatlakozni fognak polgári pártjukhoz. Ezen a napon volt egy jelentős munkásságú Csepelen, ahol mintegy ötezer román munkás dolgozott a hadiipari üzemekben. Az ismert román szociáldemokrata, Tiron Albani beszélt, elemezte a hazai románság helyzetét. Követelte, hogy a román nemzetiség is maga határozhassa meg sorsát.

Ilyen előzmények után került sor október utolsó napjaiban a román szociáldemokrata szekció és a Román Nemzeti Párt újabb tárgyalására. Elhatározták egyetemes román nemzeti tanács megalakítását, amely a hazai románság egyedüli vezető szerve lesz. Valószínűleg 29-én zajlott le a tárgyalás, ekkor ugyanis a román szociáldemokraták már figyelembe vehették a magyar szociáldemokraták álláspontját a polgári pártokhoz való viszonyban, s elképzelhető, hogy a magyarok nyílt csatlakozása a Károlyi- és Jászi-párthoz befolyásolta a román szociáldemokraták tárgyalási készségét a nemzeti párttal. Hatása lehetett még rájuk a nemzeti párti deklarációnak, melyet 18-án olvastak föl a parlamentben. Egyes román szociáldemokraták részt vettek a 30—31-i éjszakai forradalmi eseményekben. Az események rohantak, a két román párt, ha a román mozgalmak vezetője akart maradni, tovább nem várhatott.

31-én a reggeli órákban összegyűltek a pártok küldöttei a budapesti Vadászúrt-szállóban. A Román Nemzeti Tanácsot paritásos alapon szervezték meg, hat polgári párti és hat szociáldemokrata tagja lett. A szociáldemokraták: Ion Flueraş, Iosif Jumanca, Enea Grapini, Baziliu Surdu, Tiron Albani és Iosif Renoi. A nemzeti pártból Mihali, Goldiş, Vaida-Voevod, Cicio-Pop, Aurel Vlad és Lazár került a nemzeti tanácsba. A későbbiekben ez az arány a nemzeti pártiak javára megváltozott, ők harminchat főt delegálhattak, egyben kikötötték, hogy a szociáldemokraták a határozatokat nem ellenző tagokat küldhetnek a tanácsba. Ezzel az utóbbiak lényegében elfogadták a nemzeti pártiak céljait, ezért ettől kezdve az együttműködés a forradalmi mozgalom elleni föllépést jelentette.

Mégis, a forradalom első napján létrejött az a román központi szerv, amely a továbbiakban szervezte a román nemzeti mozgalmat Erdélyben, november közepétől már a megszálló román hadsereg fegyvereire támaszkodva.

Néhány gondolat a nemzetiségi sorsváltozásokról

BESZÉLGETÉS BALOGH SÁNDORRAL

A História című történelmi folyóiratban olvashattuk Balogh Sándor professzor elemző tanulmányát a II. világháborút követő lakosságcseréről, melyet e sorokkal fejezett be: „Ezek az adatok önmagukban természetesen nem fejezhetik ki azokat a politikai és társadalmi problémákat, a családi és egyéni drámákat, amelyeket a szóban forgó népmozgások idéztek elő. Annyit mégis el kell mondanunk tanulságként, hogy a demokrácián és a humanizmuson mély és nagyon lassan gyógyuló sebet ejt, ha az embereket kiszakítják természetes környezetükből, erőszakkal elűzik őket a szülőföldjükről.” Ezeknek a politikai és társadalmi problémáknak, s e furcsa népvándorlás előzményeinek feltárására kértük most meg Balogh Sándort.

— Az Osztrák—Magyar Monarchia a századforduló idejére — részben a nemzeti, részben a politikai, társadalmi feszültségek miatt — megérett a széthullásra. Az I. világháború után önálló nemzeti államok jöttek létre, amit feltétlenül pozitívan kell értékelnünk. Ugyanakkor ellentmondásos helyzet teremtődött, mert az egyik nemzet önrendelkezésének a megvalósulásával másokat megfosztottak ettől. Az I. világháborút követő békek Közép- és Délkelet-Európában — különösen Magyarország szomszédaiban — a szó eredeti értelmében nem hoztak létre nemzeti államokat. Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia soknemzetiségű államként jött létre, és etnikai összetételük inkább az Osztrák—Magyar Monarchiára emlékeztetett, mint a nemzet államára. Így a régi ellentmondások tulajdonképpen nem oldódtak föl, csak „helycsere” történt; a nemzetiségi ellentétek megmaradtak. A Párizs környéki (versailles-i, trianoni) békek a nemzetiségi kérdést a nemzetközi jog színvonalára emelték, azaz nem tekintették az államok belügyének. A Népszövetség nem tudott hatásos eszköze lenni annak, hogy megóvja a nemzeti kisebbségeket a retorzióktól és az elnyomástól. Ez annyira nyilvánvaló, hogy később az angolszász hatalmak sem vonhatták kétségbe. Romániában és Jugoszláviában a nemzetiségi elnyomás mértéke köztudott; kevésbé ismert az a helyzet, ami a csehszlovák polgári demokráciában volt, ahol szintén elnyomták a nemzetiségeket: több mint 700 000 magyart fosztottak meg a nemzeti önrendelkezés lehetőségétől. Célul tűzték ki a magyar nemzetiség „széttördelését” és jelentős tömegeinek mielőbbi beolvasztását. Azzal is számoltak, hogy elsősorban a magyar közalkalmazottak és értelmiségiek tömegesen költöznek majd át „önkéntesen” Magyarországra. Az állampolgárság megadásának korlátozásától, a hontalanság intézményesítésétől szintén újabb csoportok távozását, illetve kiutasítását remélték. Emellett — nemzeti szempontú közigazgatási intézkedések, a gazdaságpolitika; ezen belül mindenekelőtt a földreform — a közoktatás-politika és nem utolsósorban a nemzetiségek új kategorizálása pedig a döntő többségben az államhatár mentén elhelyezkedő magyarság etnikai „fellazítását” szolgálták. Azok az államok, melyek nagyobb létszámú nemzetiséggel rendelkeztek, végső fokon igyekeztek a nemzeti kisebbségeket beolvasztani. Ennek a nemzetiségek természetesen ellenálltak (legalábbis megpróbálták), felszabadulásra törekedtek. Ezt használta ki a II. világháború előtt és idején a hitleri Németország, aminek az lett az eredménye, hogy közép- és délkelet-európai államok egymás után veszítették el állami létüket, vagy függőségi viszonyba kerültek.

— *A háború befejezése után a régi határokat — különösen az ismét vesztes Magyarország esetében — nagyrészt visszaállították. Ilyen körülmények között hogyan alakult a nemzetiségek helyzete, sorsa?*

— A fasiszmus nemzetközi erőinek széttűzése, majd a fasiszta maradványok felszámolása nagy lépést jelentett előre abból a szempontból, hogy a közép- és délkelet-európai országok népei is a társadalmi haladás és a nemzeti fejlődés útjára lépjenek. Ennek a megvalósulását jelzi a népi demokratikus hatalom létrejötte szinte valamennyi országban. A népi demokrácia nemcsak az emberi és polgári szabadságjogokat biztosította az állampolgárok részére, hanem a dolgozó osztályok társadalmi felemelkedését is. A nemzetiségi lakosságot azonban csak ellentmondásosan részesítette ezekben a történelmi vívmányokban — különös tekintettel a németekre és a magyarokra —, bár a magyarok helyzete távolról sem egyformán alakult a különböző népi demokráciákban. A II. világháború befejezésekor a szövetséges nagyhatalmak potsdami konferenciáján (1945. július 17.—augusztus 2.), az USA, Anglia és a Szovjetunió hozzájárultak a németek kitelepítéséhez, eleget téve annak a csehszlovák és lengyel kívánságnak, miszerint a németek jelenléte állandó veszélyeztetést jelent az államokra nézve (közel tízmillió németről volt szó); ez tehát nem etnikai, hanem hatalmi kérdés volt. A potsdami döntés érintette a magyarországi németek további sorsát is, amennyiben Potsdamban az ő kitelepítésükről is határozat született és megszabták a módját is. A szövetséges nagyhatalmak a németek kitelepítését a lengyel és a csehszlovák kormányra bízták, Magyarországon viszont ezt

a jogkört a Szövetséges Ellenőrző Bizottság gyakorolta. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy ebben a kérdésben a korabeli magyar kormány a SZEB utasításait hajtja végre, ami elől akkor nem térhetett ki, mivel működése felett — még nem lévén a teljes szuverenitás birtokában — a fegyverszüneti szerződés alapján a SZEB gyakorolta az ellenőrzést. A magyarországi németek kitelepítése szoros összefüggésben volt a csehszlovák nemzetállam megteremtésének programjával is, vagyis azzal a konkrét csehszlovák igénnyel, hogy a Magyarországról kitelepítendő németek helyére telepítsék a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosságot. Így került sajátos összefüggésbe a németek magyarországi és a magyarok csehszlovákiai kitelepítése. A csehszlovák nemzeti állam megteremtésének programját Benes köztársasági elnök és a londoni emigráns kormány 1942 végén, 43 elején egészítette ki a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítésének konkrét követelésével, de ilyen beleegyezést egyelőre sem a nyugati nagyhatalmaktól, sem a Szovjetuniótól nem sikerült kicsikarniuk. A potsdami konferencián is kudarcot vallottak ezek a csehszlovák igények, hiszen a szövetséges nagyhatalmak itt ugyancsak nem fogadták el a magyar nemzetiség kitelepítésére vonatkozó csehszlovák követelést. Erre az időre azonban a magyar nemzetiségű lakosság jogfosztása már megvalósult, összefüggésben a kassai programmal (1945. április 5.) és azokkal a konkrét intézkedésekkel, melyeket a csehszlovák hatóságok már kidolgoztak és nagyrészt megvalósítottak. Bár nem beszélhetünk nemzetközi hozzájárulásról, a vélemények nagyon eltértek. A létrejött új demokratikus hatalmak közül az egyik a legyőzött, a másik a győzők kategóriájába került és ez meghatározta a magatartásukat és lehetőségeiket is. Miután a magyar népi demokráciát a szövetséges nagyhatalmak de facto a fegyverszüneti szerződés aláírásával ismerték el, így Magyarország a legyőzött állam kategóriájába került, ami azt jelentette, hogy vállalni kényszerült a „bűnös” szerepét. A fegyverszüneti egyezmény értelmében vissza kellett állítani az 1937. december 30-i határokat és a fegyveres erőket, valamint a közigazgatási tisztviselőket visszavonni a fentebb említett határok mögé. Csehszlovákia és Jugoszlávia azonban a fegyverszünet előírásaival ellentétben az „idegeneket” egyik napról a másikra — jórészt ingóságaitól is megfosztva kiutasította, s ez több tízezer embert érintett. Az ugyancsak legyőzött kategóriába sorolt Románia ilyen lépéshez nem folyamodhatott, így nem rajta múlt, hogy a magyar nemzetiségű lakosság egy része nem jutott azonnal az említett jugoszláviai, csehszlovákiai magyarok sorsára. Hogy a megoldásnak ilyen módjához a román hatóságok is szívesen folyamodtak volna, azt mi sem bizonyítja jobban, mint azok az állampolgársági problémák, amelyek az erdélyi magyarokat százezres nagyságrendben érintették. Itt kell megemlíteni azt is, hogy 1944 második felétől 1945 elejéig a Maniu-féle gárdák Erdélyben olyan borzalmas vérengzéseket rendeztek, hogy a szovjet hadsereg kénytelen volt Észak-Erdélyt a román közigazgatás hatóköréből kivonni. A győztes Jugoszlávia kezdettől fogva elvileg elismerte a nemzetek és a nemzetiségek egyenjogúságát, és ezt fokozatosan igyekezett is megvalósítani. Romániában a Groza-kormány politikája nyitott új lapot a románok és a magyar nemzetiségek kapcsolatában a nemzeti megbékélés szellemében. Ugyanakkor Csehszlovákia viszonylatában — sajátos módon — a nemzetiségi problémák a népi demokratikus hatalom megszilárdulásával párhuzamosan egyre élesebben mutatkoztak és mind határozottabban jelentkezett az a követelés, hogy népcsere útján oldják fel az ellentéteket.

A magyar—csehszlovák egyezményt 1946. február 27-én írták alá a két kormány képviselői. Az egyezmény értelmében: ahány magyarországi szlovák jelentkezik önkéntesen Csehszlovákiába települni, a csehszlovák kormánynak ugyanannyi magyart áll jogában kitelepülésre megjelölni. A lakosságcsere-egyezmény nem két egyenjogú állam, illetve kormány, hanem a győztes Csehszlovákia és a legyőzött Magyarország megállapodása volt. A csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság sorsának rendezését ettől az egyezménytől már eleve nem is lehetett várni. Magyarország részéről a példátlan engedményeket legfeljebb azzal lehet magyarázni — a fentebb említeteken túlmenően —, hogy a működésében nemzetközileg korlátozott és magára ha-

gyott kormány — más lehetőséget nem látván — ezzel próbált az egyoldalú biztosításoknak és a magyar nemzetiségű lakosság szempontjából rendkívül súlyos és sérelmes rendszabályok alkalmazásának gátat szabni.

— *A lakosságcsere végrehajtása, a németek kitelepítése valójában hány embert érintett?*

— 1948. április 10-ig az eredetileg jelentkezett 92 390 személyből 73 273 hagyta el Magyarországot, a Csehszlovákiából kitelepítésre kijelölt 105 047 magyar nemzetiségű lakos közül pedig 68 407 költözött Magyarországra. Hozzájuk csatlakozott még 6000 személy, akik hivatalosan, „önként” távoztak Csehszlovákiából Magyarországra. Ezen kívül nem kevesen voltak azok is, akik eredetileg „csak” ideiglenesen jöttek s a határ mentén lakó rokonaiknál és ismerőseiknél szálltak meg, valamint a középiskolai tanulók és a főiskolai hallgatók, akik elsősorban tanulmányaik folytatása érdekében vettek átmenetileg vándorbotot a kezükbe, hogy aztán többségükben véglegesen itt telepedjenek le. A szomszédos államok területéről ide érkezett magyarok létszámára vonatkozólag az 1949. évi népszámlálás nyújt bizonyos támpontot. Eszerint 1949-ben 376 173 olyan személy élt Magyarországon, aki 1938 előtt külföldön született; ebből 133 563 romániai, 118 582 csehszlovákiai és 65 877 jugoszláviai illetőségű volt. Ha a fentiekhez azokat is hozzászámítjuk, akik az I. világháború után jöttek Magyarországra, akkor 629 744 főt kapunk, ami lényegesen több, mint a korabeli magyarországi nem magyar nemzetiségű lakosság együttes létszáma. 1946 januárjától decemberig — a lebonyolítással megbízott Népgondozó Hivatal adatai szerint — 135 655 német nemzetiségű személy települt át Magyarországról az USA németországi megszállási övezetébe (lényegében a mai Német Szövetségi Köztársaság területére). A hivatalos nyugatnémet statisztikák azonban ennél magasabb létszámmal, pontosan 150 000 kitelepítettrel számolnak. Ez a különbség feltehetően abból adódik, hogy a létszámok megállapításánál nem azonos szempontokat vettek figyelembe. 1947 tavaszától a német nemzetiségű lakosság újabb csoportjainak kitelepítésére került sor, de most már Németországnak nem az amerikai, hanem a szovjet megszállási övezetébe. Ennek kapcsán mintegy 50 000 magyarországi német települt át a mai Német Demokratikus Köztársaságba.

— *Mivel magyarázható, hogy a szomszédos népi demokráciák — bár közel sem egyforma módon — mégis büntetni kívánták a magyar nemzetiségű lakosságot?*

— A magyar uralkodó körök régi bűneiért a szomszédos államokban létrejött új demokratikus hatalmak azt a népet kívánták megbüntetni, illetve büntették meg, amely maga is szenvedő alanya volt a magyar uralkodó körök politikájának, s amikor történelmi lehetősége nyílt, leszámolt a régi renddel. Tette ezt nem csupán a saját szabadsága, hanem a szomszédos népekkel, nemzetekkel való együttműködés megteremtése jegyében, az alapvető közös érdekek felismerése szellemében.

— *A fegyverszüneti egyezmény értelmében tehát a Magyarországon élő németek döntő többségét telepítették ki Németországba, a szlovákság egy része önkéntesen távozott, a szomszédos államok fennhatósága alá került magyar nemzetiségű lakosság jelentős része pedig „hazatelepült”. Hogy minősíthetjük ezt?*

— Az emberek szülőföldjüktől való elszakítását nem helyeselhetjük, ez nem a demokrácia és a szocializmus elve, kapcsolódik a kollektív felelősség elvéhez és gyakorlatához. Az, hogy milyen nemzetiségű valaki, nem érdem és nem lehet hátrány sem. Embereket csak a konkrét cselekedeteik alapján lehet megítélni, büntetni vagy jutalmazni. A büntetés egyik, nem a legszerencsésebb módja lehet a kitelepítés is. Amennyiben tehát olyan németek kitelepítéséről van szó, akik háborús bűnöket követtek el, talán érthetően jutottak a kitelepítés sorsára, de ha csak azért, mert németek, akkor erre nincs magyarázat. A kitelepítés nem a legmegfelelőbb büntetési forma, hiszen nem lehet elkerülni, hogy az büntelenekeket is ne sújtson. Magyarországon a felszabadulás előtt és után is voltak ugyan olyan politikai irányzatok és csoportok, amelyek a nacionalizmus jegyében maguk is alkalmazták volna ilyen

módszereket, de az egészen bizonyos, hogy Magyarországon a felszabadulás után soha nem volt kormányprogram a németek kitelepítése. Más kérdés természetesen a kétoldalú és teljesen önkéntes lakosságcsere, amely bizonyos körülmények között része lehet a nemzetiségi önrendelkezés érvényesítésének. Gyöngyösi János külügy-miniszter a szövetséges nagyhatalmakhoz küldött jegyzékében többször leszögezte, hogy a magyar kormány a kollektív büntetés minden fajtáját helyteleníti, csak azoknak a németeknek a kitelepítését tartja kívánatosnak, akik elárulták Magyarország ügyét. Ugyanígy több ízben is a szövetséges hatalmakhoz fordult a magyar kormány, hogy védelmet kérjen a csehszlovákiai magyarság számára, de érdemben nem történt intézkedés. Nem volt más választás, mint megpróbálni az egyezkedést, aminek a vége a magyar—csehszlovák lakosságcsere-egyezmény aláírása lett.

— *A határok módosításával, a lakosságcserekkel a mindig is problémát okozó nemzetiségi kérdés csak tovább bonyolódott. A II. világháborút lezáró békeszerződések szabályozták-e a nemzetiségek jogait?*

— Az 1946. évi párizsi békekonferenciának le kellett zárni a II. világháborút, a szövetségesek korábbi nyilatkozatainak szellemében. A nemzetközi rendezésnél azonban nem volt szempont a nemzeti önrendelkezés. Beszéltek erről, de ezt csak a győztesekre értették. Abban az államban, amelyben megszűnt a kizsákmányolás, a nemzetiségek sem kizsákmányoltak; ahol biztosítják a politikai szabadságjogokat, abban természetesen a nemzetiségek is részesülnek. Ezek történelmi jelentőségű vívmányok. A versailles-i, illetve a trianoni békeszerződéstől eltérőleg az önrendelkezéssel összefüggésben általában nem alkalmazták a népszavazás elvét. A kisebbségek védelmére csak a legyőzött államokat kötelezték, ezért is olyan eltérő a környező országokban élő nemzetiségek helyzete. Sokszor emeljük fel szavunkat például különböző afrikai népek önállósulási törekvéseiért, emberi jogaiért, és ez helyes, de nem szabad elfelejteni, hogy minőségi különbség van az afrikai és a közép-európai nemzetiségi kérdés között. Felmerülhet a kérdés: kell-e ezek után egyáltalán külön szabályozni a nemzetiségi jogokat a demokráciában, helyesebben egy szocializmust építő államban? Feltétlenül, ez automatikusan nem jön létre, hisz ha intézményesen nincs biztosítva a nemzetiségi kultúra ápolása, az anyanyelv szabad használata, akkor sajátos helyzet állhat elő: a nemzetiség még azokkal a szabadságjogokkal sem tud élni, amelyek különben az illető államban elvileg elérhetőek lennének számára. A párizsi békekonferencia nemcsak hogy nem gondoskodott a nemzetiségek külön jogairól, hanem arra az álláspontra helyezkedett, hogy a nemzetiségek helyzetének jogi szabályozása az illető állam belügye. Itt van tulajdonképpen a forrása a nemzetiségi problémák jelenlétének még a szocialista jellegű államokban is, és azoknak az ellentmondásoknak, amelyek feloldásra várnak, ugyanis nálunk az országhatárokat akkor rendezték, amikor a nemzetté válás folyamata itt már befejeződött.

— *Magyarországon az 1949. évi alkotmány rögzítette az itt élő nemzetiségek egyenjogúságát, amit a gyakorlati életben is megvalósítottunk. Hogy alakult ez a környező országokban? A nemzetiségeknek mint közösségeknek vannak-e külön szabályozási jogai?*

— Nemzetközi fórumokon hosszú ideig nem foglalkoztak érdemben a nemzetiségek helyzetével, hanem — mint már említettük — a szabályozást rábízta az érintett államok kormányaira. A 60-as évek végén az UNESCO nagyobb figyelmet próbált fordítani erre a kérdésre és a „hídzerép” is nagyobb hangsúlyt kapott, de anélkül, hogy tartalma igazán tisztázódott volna. Számos kérdés elméleti tisztázásra vár, olyanokat is homály fed, amelyek Lenin idejében teljesen világosak voltak. A Lenin elképzelése szerinti külön szabadságjogot jelentő területi autonómiák a Szovjetunióban meg is valósultak és komoly előrehaladás történt Jugoszláviában is, míg másutt a kétségtelenül pozitív eredmények mellett is egyfelől nagy eltérések mutatkoznak, sőt visszalépések is előfordulnak. Kiemelkedő jelentőségű volt ebben a kérdésben az 1975-ös helsinki találkozó. „Az európai biztonsági és együttműködési

értekezlet" záróokmánya erkölcsileg megerősítette a különböző országokban élő nemzetiségek élethez és kultúrához való jogait:

„A részt vevő államok, melyeknek területén nemzeti kisebbségek vannak, tiszteletben tartják az ilyen kisebbségekhez tartozó személyek jogát a törvény előtti egyenlőségre, maradéktalanul biztosítják számukra azt a lehetőséget, hogy ténylegesen élhessenek az emberi jogokkal és az alapvető szabadságjogokkal, és ily módon védelmezik a nemzeti kisebbségek törvényes érdekeit ezen a téren.”

Természetesen a gyakorlatban még nagyon sok a teendőnk a tekintetben, hogy a nemzetiségek mindenütt élvezzék azokat a jogokat, amelyek — különösen a szocializmust építő társadalmakban — megilletnék őket. Ez vonatkozik arra a kötelezettségünkre, hogy itthon maradéktalanul megvalósuljon a velünk együtt élő nemzetiségek egyenjogúsága. Emellett a záróokmány megvalósulásához azért is különleges érdekeink fűződnek, mert határainkon kívül él a magyarság mintegy harminc százaléka.

ZIKA KLÁRA

„Vallani, egyre vallani”

MÉLIUSZ JÓZSEFFEL BESZÉLGET MOLNÁR GUSZTÁV

(Részlet)

M. G.: *Kezdjük el beszélgetésünket egy mottóval, melyet a Sors és jelképből választottam ki, 1943-ban írtad: „Vallani, egyre vallani. Megszabadulni a gonosz múlttól, s mindenekelőtt csak az igazat mondani, csak az igazat, akárhogy fájjon is, akárhogyan égessen is az igazság sebe, bármennyire nem tetsző, vagy tán veszélyes is a minden irányban sebeket osztó igazság.” Elfogadod-e velem együtt ezt a mottót, ma, 1978. szeptember 3-án, kiindulópontnak?*

M. J.: Természetesen. Kiindulásul elfogadom. (...) Éppen ez a mottó utalhat arra, amire rád várakozva gondoltam: hogyha az igazat és lehetőleg csak az igazat kíséreljük meg megfogalmazni, akkor talán arra is kell gondolnunk, hogy az igaz mindig a tévedéseink oldaláról derül ki. Nagyon is könnyű lenne olyan álláspontot elfogadni, hogy személyes tévedéseim nem egyebek, mint az általános tévedések immanenciája, és ezzel fel is oldani és kivonni magamat az ítélet alól, azzal a kényelmes igazolással, hogy hát „ilyen volt a történelem” (...), tehát nincs rajtam felelősség. (...) A személyes felelősség alól nem ment fel a történelmi szituáció vagy egy történelmi irányzatnak az alakulása, a szerkezeti változásai, a szempont mássá válása. Bár én magam másokról gondolkodva, írva, nemegyszer kerestem mentséget, a magam számára nem szeretném a mentséget keresni. (...)

M. G.: *Most néhány szót konkrétan is a mottóról. Amikor Te ezeket a szavakat megfogalmaztad, nemcsak Európának ez a része, nemcsak Erdély, hanem egész Európa sorsforduló előtt állott, világos volt, hogy a fasiszmus uralma Európa és a világ fölött már csak hónapok, évek kérdése. Ebből a perspektívából utaltál Te arra a bizonyos vallomáskényszerre, tehát az igazság feltétlenségére, ami a magyar kultúrában szinte mindenkit összehozott, aki a demokrácia és humanizmus alapján állt. (...) Meg vagyok róla győződve, hogy ma, ha nem is annyira látványos formában, de nem kevésbé alapvető sorsforduló előtt állunk. De ez a sorsforduló nem a harctereken, hanem a lelkekben zajlik. (...)*